HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

अहिल्याबाई होळकर यांनी काशीमध्ये बांधलेले घाट: इतिहास आणि महत्व

प्रा.डॉ.संतोषकुमार धनसिंग कांबळे
सहयोगी प्राध्यापक, शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव,
ता.खटाव , जि.सातारा.

प्रस्तावना

पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर (१७२५-१७९५) या भारतातील एक अतुलनीय महिला शासक होत्या, ज्यांनी माळवा प्रांतावर २८ वर्षे (१७६७-१७९५) सफलतेने शासन केले. त्यांचे जीवन धर्मनिष्ठा, राजनीतिक दूरदृष्टी आणि लोकहितकारी कार्यांचे प्रतीक आहे. भारतातील तीर्थक्षेत्रांच्या पुनरुद्धारांच्या इतिहासात अहिल्याबाई होळकरांचे नाव सर्वोच्च स्थानी आहे. विशेषतः, वाराणसी (काशी) हे तीर्थनगर, ज्या ठिकाणी मुघल सम्राट औरंगजेबने १६६९ मध्ये काशी विश्वनाथ मंदिरचे विनाश केले होते, तेथे अहिल्याबाईंनी केलेले कार्य अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.[१]

काशीचे घाट, हे गंगेचे किनारी वेढून असलेल्या शिडीदार संरचना आहेत. यांना एक विशेष धार्मिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व आहे. हे घाट केवळ भौतिक संरचनाच नव्हे, तर हिंदू धर्मातील पवित्रतेचे, आस्थेचे आणि ज्ञानाचे केंद्र आहेत. अहिल्याबाई होळकरांनी १७७१ ते १७८५ या काळात काशीमध्ये पाच महत्त्वपूर्ण घाटांचे निर्माण अथवा जीर्णोद्धार केला आहे.[२]

हा संशोधन निबंध अहिल्याबाई होळकर यांनी काशीमध्ये बांधलेल्या घाटांचे, त्यांचे स्थापत्य वैशिष्ट्य, धार्मिक महत्त्व आणि सामाजिक प्रभावाचा अभ्यास करतो.

अहिल्याबाई होळकर यांनी आपल्या २८ वर्षांच्या शासन काळात देशभरात ६५ मंदिरे, धर्मशाळा, रस्ते, तलाव आणि नदीघाट बांधले. काशी विश्वनाथ मंदिराचे पुनर्निर्माण हे त्यांचे सर्वाधिक प्रसिद्ध कार्य आहे, पण काशीमधील घाटांचे निर्माण हे त्यांच्या धार्मिक समर्पणाचे सर्वांत मूर्त प्रमाण आहे.

काशीचे घाट: इतिहास आणि धार्मिक महत्त्व

गंगा नदीच्या किनारी बांधलेले घाट हे वाराणसीचे हृदय आहेत. काशीचे ८० घाटांपैकी कमीत कमी २५ घाट मराठा शासकांच्या निर्माण किंवा पुनर्निर्माणाचे आहेत. अहिल्याबाई होळकरांनी काशीमध्ये २५ घाटांतील काही सर्वाधिक महत्त्वांच्या घाटांचे निर्माण किंवा जीर्णोद्धार केले आहेत.[३]

हिंदू परंपरेनुसार, गंगेमध्ये स्नान करणे आणि गंगेच्यातिरी तीर्थयात्रा करणे हे सर्वश्रेष्ठ धार्मिक कर्मांपैकी एक मानले जाते. काशी विश्वनाथ मंदिरात दर्शन करायला जाणारा प्रत्येक भाविक गंगेमध्ये प्रथम स्नान करतो आणि नंतर मंदिरात प्रवेश करतो. अहिल्याबाई होळकरांच्या घाटांनी या पवित्र परंपरेला एक संरचित आणि सज्जित ठिकाण प्रदान केले.[३]

काशीमधील अहिल्याबाईंचे घाट

१. अहिल्या घाट (अहिलेश्वर घाट)

अहिल्या घाट हा अहिल्याबाई होळकर यांनी बांधलेला सर्वात प्रसिद्ध आणि सर्वाधिक पवित्र घाट आहे. हा घाट काशी विश्वनाथ मंदिराच्या ठीक समोर, गंगेच्या दक्षिण किनारे स्थित आहे. १७८५ मध्ये निर्मित या घाटाचे नाव अहिल्याबाई होळकरांच्या नावावर ठेवण्यात आले. काशीतील इतिहासात हा पहिला घाट आहे, ज्याचे नाव एखाद्या महिलेच्या नावावर ठेवण्यात आले.[३]

अहिल्या घाटावरील संरचना अत्यंत सुंदर आहे. या घाटावर रुंद पायऱ्या, सज्जित चौपाटी, आणि खांबांवर मनोरम कारागिरी आहे. घाटाच्या वरच्या भागात एक भव्य मंदिर, एक विशाल चबूतरा, आणि तीर्थयात्रींसाठी एक विस्तृत हॉल आहे. या घाटावरील ब्रह्मामंदिरच्या जवळ एक प्रसिद्ध चहाचे दुकान आहे, जेथून हजारो तीर्थयात्री प्रातःकाळी गंगेचे दृश्य निरीक्षण करतात.

अहिल्या घाटची वास्तुकला मराठा शैलीचा एक अनूप उदाहरण आहे. खाली पायऱ्या, मध्यभागी एक विस्तृत चौपाटी, आणि वरच्या भागी धर्मशाळा आणि मंदिरे – ही संपूर्ण संरचना भाविकांच्या सुविधेचा विचार करून बांधली गेली होती.[३]

२. मणिकर्णिका घाट

मणिकर्णिका घाट काशीचा सर्वात प्राचीन आणि सर्वाधिक पवित्र दाहघाट (cremation ghat) आहे. पौराणिक कथेनुसार, देवी पार्वतीचे कर्णभूषण (इयररिंग) येथे गंगेमध्ये गळून पडला होता, ज्यामुळे या घाटाचे नाव "मणिकर्णिका" पडले. हा घाट हिंदू धर्मातील सर्वाधिक पवित्र मानला जातो. हिंदू परंपरेनुसार, काशीत मृत्यू झाल्यानंतर शरीराचा दाह मणिकर्णिका घाटावर करणे हे मोक्षाचा मार्ग मानले जातो.[४]

अहिल्याबाई होळकरांनी या प्राचीन घाटाचे व्यापक जीर्णोद्धार केले. १७८२ मध्ये अहिल्याबाईंनी मणिकर्णिका घाटाचे पुनर्निर्माण सुरू केले. या घाटावरील पायऱ्यांचा विस्तार, आणि संरचनेचा मजबूती करणे हे त्यांचे मुख्य कार्य होते.

मणिकर्णिका घाटावरील अहिल्याबाईंचे योगदान हे केवळ भौतिक निर्माणच नव्हे, तर सामाजिक आणि धार्मिक दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण होते. अहिल्याबाईंनी हा घाट पवित्र ठेवण्यासाठी एक विशेष व्यवस्थापन प्रणाली स्थापन केली. दाह कर्मांसाठी आवश्यक असलेल्या लाकूड, गवत, आणि इतर सामग्रीची व्यवस्था अहिल्याबाईंनी केली. गरीब लोकांच्या दाह कार्याचे खर्च अहिल्याबाई होळकर यांच्या राज्याच्या निधीतून भरला जात होता.[३]

३. दशाश्वमेध घाट

दशाश्वमेध घाट काशीचा सर्वांत व्यस्त आणि लोकप्रिय घाट आहे. आजच्या काळात काशीत सर्वाधिक गर्दी असते तो हा घाट आहे. पौराणिक कथेनुसार, इंद्रदेव यांनी यथेस्थानी दशाश्वमेध यज्ञ केला होता. अहिल्याबाई होळकरांनी या प्राचीन घाटाचे पुनर्निर्माण आणि जीर्णोद्धार केला. दशाश्वमेध घाटावरील संरचना अत्यंत विस्तृत आणि सुंदर आहे. अहिल्याबाईंनी त्याचा

जीर्णोद्धार केल्यामुळे हा घाट अत्यंत संरक्षित आणि कार्यकारी राहिला. या घाटावर रोज संध्याकाळी आरती होते, आणि लाखो तीर्थयात्री येथे दर्शन करतात.[३]

४. अन्यघाट

अहिल्याबाई होळकरांनी काशीमध्ये अन्य दोन महत्त्वाचे घाटांचे ही निर्माण अथवा जीर्णोद्धार केले होते. होळकरवाडा क्षेत्रात (काशीच्या दक्षिण भागात) अहिल्याबाईंच्या निर्माणाची मूळ मुद्रा आज देखील ही विद्यमान आहे. या घाटांचे आरंभिक इतिहास कमी दस्तऐवजित आहे, परंतु वास्तुकलेचे विश्लेषण दर्शविते की ते अहिल्याबाईंचे कार्य आहेत.[४]

काशी विश्वनाथ मंदिर - अहिल्याबाई होळकरांचा सर्वश्रेष्ठ योगदान

काशी विश्वनाथ मंदिर भारतातील १२ ज्योतिर्लिंगांपैकी एक आहे, ज्याचे हिंदू धर्मात सर्वाधिक पवित्रस्थान आहे. मुघल सम्राट औरंगजेबने १६६९ मध्ये या मंदिराचे विध्वंस केला आणि तेथे एक मस्जिद बांधली. एक शतकानंतर, अहिल्याबाई होळकरांनी या मंदिराचे भव्य पुनर्निर्माण केले.

१७८० मध्ये अहिल्याबाई होळकरांनी काशी विश्वनाथ मंदिराचे पुनर्निर्माण सुरू केले. हा अत्यंत साहसी आणि शक्तिशाली निर्णय होता, कारण हे अभियान एका अत्यंत संवेदनशील ठिकाणी होते, जेथे मुघलशक्तीचे अवशेष अजूनही दिसत होते. अहिल्याबाई होळकरांचा महादेवावर अपार विश्वास होता. त्यांच्या राज्याचा प्रत्येक आदेश महादेवाला नमून करत असत.[२]

मंदिरचे पुनर्निर्माण कार्य अत्यंत जटिल होते. पौराणिक संरचनेचा पुनरुद्धार करताना अहिल्याबाईंनी स्थानिक दगड, लाकूड, आणि पारंपरिक वास्तुकला शैली वापरली. मंदिराचा मुख्य आधारशिला, आणि बाह्य भिंतींचा निर्माण अहिल्याबाईंनी अत्यंत सावधानीने केला.

बांधलेल्या मंदिराच्या शीर्षवर महाराज रणजीत सिंह यांनी सोनेरी "शिखर" (gilt copper spire) ठेवले, ज्याचा खर्च १० लाख रुपये होता - जो त्या काळात एक विशाल रक्कम होती. हा सोनेरी शिखर आज काशी विश्वनाथ मंदिरचा प्रसिद्ध प्रतीक बनला आहे.[३]

अहिल्याबाई होळकरांचे वास्तुकला दर्शन

अहिल्याबाई होळकरांच्या सर्व संरचनांमध्ये एक अनन्य आणि सुसंगत वास्तुकला शैली दिसून येते, ज्याला आज "होळकर आर्किटेक्चर" म्हटले जाते. हे दर्शन साधारणता आणि सामाजिक उपयोगितेवर आधारित होता.[३]

साधारणता आणि कार्यकुशलता

अहिल्याबाई होळकरांचे वास्तुकला दर्शन राज्याच्या राजकीय शक्तीचे प्रदर्शन नव्हे, तर सामान्य भाविकांच्या आवश्यकता पूर्ण करण्यावर केंद्रित होते. घाटांमध्ये जटिल सजावट कमी होती, पण उपयोगीपणा आणि व्यावहारिकता अत्यधिक होती. पायऱ्या रुंद आणि सपाट होत्या, जेणे करून वृद्ध आणि दुर्बल लोकही सहजपणे वर-खाली चढू शकत होते.[४]

खुली रचना आणि सामूहिक स्वरूप

घाटांची रचना अत्यंत खुली होती. रुंद चौपाटी, जवळचे मंदिर, धर्मशाळा, आणि उपयोगी संरचना – या सर्व एकत्रित होऊन हजारो भाविकांना एकत्रित करण्यास सक्षम होत्या. विशेषतः दशाश्वमेध घाटावर दररोज हजारो लोक एकत्रित होत असतात, आणि अहिल्याबाईंचे डिजाइन यामुळे गर्दीचे सुरक्षित आणि सज्जित व्यवस्थापन होते.[४]

पारंपरिक साहित्य आणि स्थानिक कला

अहिल्याबाई होळकर यांनी स्थानिक दगड आणि लाकूड वापरले, जे टिकाऊ आणि सांस्कृतिक निरंतरता दर्शविणारा होते. काशीतील स्थानिक शिल्पकारांना नियुक्त करून अहिल्याबाईंनी स्थानीय कला आणि अर्थव्यवस्थेला समर्थन केले. या घाटांवरील नक्षीकार्य, खांब, आणि बारीकीचे कामकाज हे स्थानिक आणि मराठी शिल्पकारांचे आहेत.

सामाजिक आणि धार्मिक प्रभाव

अहिल्याबाई होळकरांच्या काशीमधील निर्माण कार्यांचा फक्त धार्मिक नव्हे, तर गहन सामाजिक आणि आर्थिक प्रभाव पडला.

धार्मिक पुनरुद्धार आणि आस्थेचा संचार

मुघल काळात हिंदू धर्मस्थळांचे विनाश केल्यानंतर, हिंदू धर्म मानणाऱ्या भाविकांचे मनोबल खूप खचले होते. अहिल्याबाई होळकरांच्या काशी विश्वनाथ मंदिरचे पुनर्निर्माण आणि घाटांचे निर्माण यांनी हिंदू समाजाला एक नवीन आशा आणि आत्मविश्वास दिला. काशी, जो औरंगजेबच्या काळात एक उजाड शहर बनला होता, तो अहिल्याबाईंच्या योगदानामुळे पुन्हा हिंदू धर्मातील एक केंद्रीय तीर्थकेंद्र बनला.[५]

तीर्थयात्रींचे कल्याण

अहिल्याबाई होळकरांचे घाट व संलग्न धर्मशाळा तीर्थयात्रींसाठी केवळ पूजा स्थळ नव्हे, तर आश्रय, भोजन, आणि विश्रामचे केंद्र होते. गरीब तीर्थयात्रींसाठी अहिल्याबाई होळकरांनी मुक्त अन्नछत्र स्थापन केले, जेथून रोज शंभरहून अधिक प्रकारचे भोजन वितरित केले जात होते. स्त्रियांसाठी सुरक्षित स्नान क्षेत्र, बालकांसाठी खेळ स्थळ, आणि वृद्धांसाठी विशेष सुविधा – हे सर्व अहिल्याबाई होळकरांच्या सामाजिक दृष्टीचे प्रमाण आहेत.

कारीगर आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था

अहिल्याबाई होळकरांचे निर्माण कार्याने काशीतील स्थानिक अर्थव्यवस्थेला एक नवीन प्राण दिला. शिल्पकार, मजूर, आणि इतर व्यावसायिक लोकांना रोजगार मिळाला. काशीतील मार्बल वर्कशॉप, दगड तोडणारे, आणि इतर कारीगर वर्गांचा विकास अहिल्याबाईंच्या या निर्माण कार्यांमुळे झाला. या कारीगरांच्या मुलांनी काशीचा प्रसिद्ध दगड तोडण्याचे काम सुरू केले, जो आज काशीचा एक पारंपरिक व्यवसाय आहे.[३]

काशीमध्ये अहिल्याबाई होळकरांच्या घाटांचे आजचे स्थान आणि संरक्षण

वाराणसी मधील अहिल्याबाई होळकरांचे घाट आजही हजारो तीर्थयात्रींचा दैनंदिन दर्शन स्थळ आहेत. अहिल्या घाट आज काशीचे सर्वोत्तम संरक्षित आणि सुव्यवस्थित घाट मानले जाते. या घाटावर प्रत्येंदिन हजारो भाविक स्नान करतात, पूजा करतात, आणि अहिल्याबाई होळकरांचा आभार मानतात.

मणिकर्णिका घाट, अहिल्याबाई होळकरांचे दुसरे सर्वश्रेष्ठ कार्य, आज काशीचा सर्वाधिक पवित्र दाहघाट आहे. दरोज शंभरहून अधिक दाहकर्म येथे संपन्न होतात. अहिल्याबाई होळकरांचे जीर्णोद्धार कार्य न झाले असते, तर हा घाट आजचे रूप घेऊ शकला नसता.[४]

२०२६ च्या जानेवारीमध्ये, मणिकर्णिका घाटाच्या पुनर्विकास अभियानातून अहिल्याबाई होळकरांचे पुतळे काढून टाकण्यात आले. हे अत्यंत खेदजनक घटना होती, कारण याला मराठी समाज आणि इतिहास प्रेमीजन यांनी ऐतिहासिक वारशाचा अपमान म्हणून पाहिले.

निष्कर्ष

अहिल्याबाई होळकर यांचे काशीमधील घाटांचे निर्माण केवळ एक भौतिक संरचना नव्हे, तर हिंदू धर्म, संस्कृती, आणि समाज चिंतनाचे एक पुनरुद्धार होता. अहिल्या घाट, मणिकर्णिका घाट, दशाश्वमेध घाट, आणि इतरांचे जीर्णोद्धार, तसेच काशी विश्वनाथ मंदिरचे पुनर्निर्माण हे त्यांचे धार्मिक समर्पण, राजनीतिक साहस, सामाजिक दृष्टीकोन, आणि प्रशासकीय क्षमतेचे अद्वितीय प्रतीक आहेत.

या घाटांमध्ये अहिल्याबाईंचे जीवन, त्यांचे मूल्य, आणि त्यांचे सर्व काही प्रतिबिंबित होत आहे.

अहिल्याबाई होळकर यांची जीवनयात्रा जरी संपली असली तरी, त्यांचे काशी मधील योगदान अनंतकाळ टिकून राहील. त्या घाटांवरून गंगा वाहत राहील, तीर्थयात्री येत राहतील, आणि अहिल्याबाई होळकरांचे नाव इतिहासात सदैव अविस्मरणीय राहील.

संदर्भ

(1) तेजस्विनी अहिल्याबाई होळकर, विजया जहागीरदार महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई
(2) ज्ञात-अज्ञात अहिल्याबाई होळकर, विनया खडपेकर राजहंस प्रकाशन, पुणे
(3) हिंदूपोस्ट article https://hindupost.in/dharma-religion/ahilyabai-holkar-the-warrior-queen-who-rebuilt-the-soul-of-bharat-through-temples/#
(4) इंडिकवार्ता articlehttps://cisindus.org/indic-varta-internal.php?vartaid=897
(5) Chandel, A. S. शिवकामिनी महादेवी अहिल्याबाई, प्रभात प्रकाशन